

WOORDENSCHATUITBREIDING IN HET VMBO DOOR BEWUST LEZEN EN LUISTEREN

Voor menig docent in het vmbo is de beperkte woordenschat van veel leerlingen een punt van zorg. Die zorg betreft niet alleen ingestroomde tweedetaalleerders. Ook moedertaalsprekers blijken steeds vaker weinig woorden te kennen. Hoe zorgen we ervoor dat leerlingen in het vmbo meer woorden tot hun beschikking krijgen?

FROS VAN DER MADEN

Iedereen weet het: om je te kunnen ontwikkelen heb je taal nodig. En de bouwstenen van taal zijn woorden. Hoe meer woorden je kent, des te meer kun je begrijpen en des te genuanceerder kun je je uitdrukken. Wie meer woorden kent, heeft een grotere kans op een succesvolle (school)loopbaan. Daarbij treedt ook nog eens een sneeuwbaaleffect op, want naarmate je meer woorden kent, leer je gemakkelijker en sneller nieuwe woorden.

Precies het omgekeerde kan gebeuren bij leerlingen met een beperkte woordenschat. Doordat ze te weinig woorden kennen om de teksten in de schoolboeken te begrijpen, kunnen ze gemakkelijk in een neerwaartse spiraal terecht komen. Ze raken ontmoedigd en zullen

misschien niet snel meer uit zichzelf iets lezen, waardoor ze nog minder met nieuwe woorden in aanraking komen. Hoe voorkom je dit en zorg je ervoor dat leerlingen woorden daadwerkelijk onthouden?

Mentaal lexicon en woordennetwerk

Woorden die we ons eigen hebben gemaakt, slaan we op in ons mentaal lexicon. Het mentaal lexicon maakt deel uit van ons langetermijngeheugen. Van elk woord dat we opslaan, onthouden we verschillende eigenschappen. Niet alleen betekenissen, klank en uitspraak, maar ook vervoeving en verbuiging, gebruik in de zin, de spelling van het woord en de situaties waarin het woord wordt gebruikt.

Daarnaast leggen we verbanden aan met andere woorden in ons mentale netwerk, want we onthouden

Foto: Tom van Limpt

de woorden in hun onderlinge samenhang. Een kind dat het woord *lunch* leert, zal het mogelijk koppelen aan woorden als *ontbijt* en *avondeten* (betekenisovereenkomst), *lucht* (klankovereenkomst) en het werkwoord *lunchen*. Zulke verbanden helpen ons om het woord terug te vinden in ons geheugen, zowel als we het horen of lezen (receptief gebruik), als wanneer we het willen gebruiken tijdens het spreken of schrijven (productief gebruik). In de loop van de jaren groeit er zo een complex woordennetwerk in ons geheugen.

Viertaktmodel

In het basisonderwijs is de afgelopen decennia al veel aandacht geweest voor het woordenschatonderwijs. Met name het viertaktmodel van Marianne Verhallen (2009)

heeft volop navolging gevonden. Dit model beschrijft de fasen die leerlingen doorlopen om van een receptieve naar een productieve beheersing van een nieuw woord te komen. Eerst worden de nieuwe woorden thematisch aangeboden. De oppervlakkige woordkennis wordt stapsgewijs uitgewerkt naar complexe en verankerde woordkennis. Verhallen onderscheidt vier fasen:

1. *Voorbewerken*: introductie van het woord en het activeren van voorkennis.
2. *Semantiseren*: uitleg van de betekenis(sen) van het woord (ook wel: uitbeelden) en het koppelen van het woord aan bijbehorende woorden.
3. *Consolideren*: het inoefenen van het woord. In totaal moet een woord minimaal ongeveer zeven keer op verschillende manieren in diverse contexten gebruikt worden.

Om woorden op een systematische manier te leren begrijpen en onthouden is het een goed idee om leerlingen (eenvoudig uitgelegde) taalkundige begrippen en woordvormingsregels bij te brengen

4. *Controleren*: het op latere tijdstippen terugvragen van het woord.

Het viertaktmodel heeft er in hoge mate toe bijgedragen dat woordenschatonderwijs een serieus onderdeel is geworden van het lesprogramma op de basisschool. Een nadeel kan zijn dat de werkwijze veel tijd kost waarin relatief weinig woorden worden geleerd. Dat kan ertoe leiden dat de vier fasen om praktische redenen toch binnen een enkel lesuur doorlopen worden, waardoor de aanpak minder effect sorteert.

Woorden leren in het vmbo

Is het viertaktmodel geschikt om te worden ingezet in het vmbo? Om deze vraag te beantwoorden moeten we bekijken hoe leerlingen in het vmbo van basisschoolleerlingen verschillen. Vmbo-leerlingen zijn in een andere fase van hun ontwikkeling dan basisschoolkinderen. Dat geldt ook voor ingestroomde tweedetaalleerders op het vmbo. Pubers lopen immers al wat jaartjes langer mee dan jongere kinderen en hebben zich inmiddels allerlei concepten eigen gemaakt die basisschoolleerlingen nog onbekend zijn. Dat maakt dat het leren van nieuwe woorden, ook in een tweede taal, bij deze leeftijdsgroep anders zal verlopen dan bij basisschoolkinderen. Ze herkennen immers al meer dan jongere kinderen. In fase 1 en 2 van het model hoeft op het vmbo daarom relatief minder tijd te worden geïnvesteerd. Het zwaartepunt verschuift naar fase 3 en 4: nieuwe woorden moeten vooral frequent, op verschillende manieren en in uiteenlopende contexten worden gebruikt en herhaald.

Daarnaast werkt het onderwijs aan vmbo-leerlingen toe naar andere doelen dan het basisonderwijs, dat letterlijk een basis legt voor de verdere ontwikkeling. Het vmbo is *voorbereidend* onderwijs dat toeleidt naar een beroepsopleiding. Dat impliceert het vergroten van de zelfredzaamheid van de leerlingen. Zij zullen immers tijdens hun vervolgopleiding zelfstandig teksten moeten kunnen begrijpen en produceren. Daarom zal er in het woordenschatonderwijs aan vmbo'ers nadrukkelijk ook veel aandacht moeten zijn voor het trainen van manieren om zelfstandig woordbetekenissen op te sporen, zoals het oefenen met verschillende woordraadstrategieën en het efficiënt leren gebruiken van het woordenboek (zie kader 1). Ook moet het *productieve* gebruik van de nieuwe

woorden veel aandacht krijgen, want vmbo'ers zullen zich in het vervolgonderwijs en in de beroepspraktijk goed moeten kunnen uitdrukken, zowel mondeling als schriftelijk.

Taalkundige hulpmiddelen

Om woorden op een systematische manier te leren begrijpen en onthouden is het een goed idee om leerlingen (eenvoudig uitgelegde) taalkundige begrippen en woordvormingsregels bij te brengen die houvast kunnen bieden bij het vinden van woordbetekenissen. Immers, als je gebruik wilt maken van synoniemen, enerzijds om nieuwe woorden te begrijpen en anderzijds om je gevarieerd uit te drukken, dan moet je eerst wel weten wat een synoniem is en er het liefst ook al een heel stel kennen. Het synoniem in de volgende zin helpt het woord *aanschaffen* te begrijpen: 'Nu ik genoeg geld heb gespaard, ga ik een drumstel *aanschaffen*. Zoiets duurs heb ik nog nooit *gekocht*.' Met behulp van oefeningen en opdrachten wordt de leerling vervolgens gestimuleerd om zelf tijdens het spreken en schrijven ook synoniemen te gaan gebruiken.

Nog een paar voorbeelden van taalkundige hulpmiddelen. Signaalwoorden herkennen helpt om te zien of er in een tekst een uitleg (*namelijk*) of voorbeeld (*zoals*) van

TOEGANKELIJKE WOORDENBOEKEN

Het *Van Dale pocketwoordenboek voor vmbo* is bij uitstek geschikt om te gebruiken in het woordenschatonderwijs. De omschrijvingen zonder moeilijke woorden, de uitleg en de afbeeldingen maken dit woordenboek zeer geschikt als naslagwerk. Voor tweedetaalleerders is er een vergelijkbaar woordenboek: *Van Dale pocketwoordenboek Nederlands als tweede taal (NT2)*. Op beide woordenboeken kunnen scholen ook een online abonnement nemen.

Kader 1

Woordenschatonderwijs is niet alleen nuttig, maar het kan ook nog eens heel leuk zijn, want het leent zich bij uitstek voor activerende werkvormen en gevarieerde groepeeringsvormen

een nieuw woord staat, waardoor je de betekenis kunt afleiden: 'Citrusvruchten, zoals sinaasappels en mandarijnen, helpen goed tegen verkoudheid.' En als je zelf dit soort signaalwoorden ook nog eens gaat gebruiken, ben je voor anderen direct beter te begrijpen.

Een tegenstelling in de buurt van een nieuw woord kan duidelijk maken wat dat woord betekent: 'Heb je die kop koffie *expres* omgegooid of deed je het *per ongeluk*?' Ook het kennen van de betekenissen van veelgebruikte voor- en achtervoegsels helpt om woorden te begrijpen. Als je weet dat *bio-* in *biologie* en *bioscoop* 'leven' betekent, dan kun je gemakkelijk afleiden wat *bio-industrie* is. En zo zijn er nog veel meer taalkundige hulpmiddelen. Als de leerling er vertrouwd mee is, kan hij er bewust gebruik van maken en zelfstandig woorden gaan begrijpen (zie kader 2).

Activerende werkvormen

Woordenschatonderwijs is niet alleen nuttig, maar het kan ook nog eens heel leuk zijn, want het leent zich bij uit-

BEWUST KIJKEN NAAR WOORDEN

Joris (15) meldt zich bij mijn tafel: 'Ik heb de schrijfofdracht af.' In het kader van de woordenschatles heeft hij een korte tekst over zijn lievelingssport, voetballen, geschreven. 'Voetbal je al lang?' vraag ik. Enig enthousiasme kan Joris nu toch niet verbergen. Hij vertelt dat hij het al jaren doet, twee keer per week traint en meespeelt in de competitie.

Ik geef Joris een compliment voor zijn tekst. 'Eigenlijk heb ik maar één verbeterpuntje. In je tekst staat een keer of vier het woord *team*. Als je dat woord afwisselt met een ander woord, dan maakt dat je tekst prettiger om te lezen. Ken je een synoniem voor *team*?' Ik zie het kwartje vallen. Verbaasd reageert hij met 'Dus daarom heet een elftal *elftal*!'

Kader 2

stek voor activerende werkvormen en gevarieerde groepeeringsvormen. Zó kan een woordenschatles eruitzien: het nieuwe onderwerp wordt verkend met een activerende werkvorm (zie kader 3), waarop een klassikale uitleg volgt. Daarna wordt er in groepjes aan opdrachten en oe-

SPELEN MET HET ALFABET

De les over woorden opzoeken in een woordenboek begint met twee activerende werkvormen die de alfabetische volgorde oefenen. De tafeltjes en stoelen gaan aan de kant. De docent geeft de leerlingen de opdracht om zo snel mogelijk een rij te vormen waarin ze op alfabetische volgorde van voornaam gaan staan. Deze opdracht kan in een iets andere vorm een paar keer worden herhaald: op volgorde van eerste letter van achternaam in plaats van voornaam, of de eerste letter van de woonplaats of het land van herkomst.

Vervolgens wordt geoefend met het automatiseren van de alfabetische volgorde (als dit nodig is). De klas vormt met de docent een kring. De docent heeft een balletje (prop papier) in de hand en noemt (snel) een drietal opeenvolgende letters ergens uit het alfabet en gooit het balletje naar een leerling. Die vangt het op en zegt de drie daaropvolgende letters (snel) en gooit het balletje naar de volgende leerling. Zo gaat het spel (steeds sneller) door, tot iemand een fout maakt en de kring moet verlaten. Dan begint de docent opnieuw ergens in het alfabet. Zo wordt doorgespeeld, tot er nog maar één leerling over is. Eventueel kan het spel daarna nogmaals gespeeld worden. Het doel van de activerende werkvormen is de vertrouwdheid met de alfabetische volgorde op te frissen voordat de leerlingen gaan oefenen met woorden opzoeken in het woordenboek.

Kader 3

feningen gewerkt en wordt er individueel geschreven.

Het onderwerp wordt klassikaal afgesloten met een taalspel. Lezen, luisteren, schrijven en spreken wisselen elkaar af. Een les over woordparen (synoniemen, tegenstellingen) kan bijvoorbeeld worden afgesloten met een quiz. Competitie is altijd leuk, en door de leerlingen te laten samenwerken voorkomt u dat onzekere leerlingen zo'n spel als bedreigend ervaren (zie kader 4).

Herhaling

In de hierboven beschreven aanpak is de focus van het woordenschatonderwijs in het vmbo, ten opzichte van het basisonderwijs, verschoven naar consolidatie, controle, zelfredzaamheid en productie. Herhaling blijft de belangrijkste voorwaarde om woorden te verankeren in de woordenschat. Woorden moeten dus zo vaak mogelijk terugkomen, in opdrachten, oefeningen, gesprekken, spelletjes, toetsen enzovoort. Dat hierbij in het vmbo vaak schooltaalwoorden en vaktaalwoorden aan de orde moeten komen, behoeft geen betoog.

Doe daarnaast vooral veel aan 'kilometerlezen' en oefen vaak met (kijken en) luisteren. Modelleren, de techniek waarbij u als docent tijdens het voorlezen van een tekst hardop vertelt welke woordraadstrategieën u gebruikt en hoe u dit doet, is een krachtige techniek om

de leerlingen te leren hoe je bewust leest.

Wat de productieve vaardigheden schrijven en spreken betreft: geef alle leerlingen regelmatig individuele feedback op hun prestaties. Iedereen leert immers op zijn of haar eigen manier. Verder helpt regelmatig variëren in werkvormen goed om de interesse van leerlingen te wekken, want ook in het onderwijs geldt dat verandering van spijs doet eten (zie kader 5).

Tot slot: hoe u ook werkt aan woordenschatuitbreiding, het voornaamste blijft dat u manieren kiest die uw leerlingen echt aanspreken, zodat ze plezier krijgen in het woordenschatonderwijs en gaan inzien dat nieuwe woorden leren iets is waar ze echt veel aan hebben, ook buiten de klas.

Fros van der Maden is educatief auteur. Ze geeft Nederlands en NT2 op de International School Groningen. In augustus 2019 verscheen haar boek *Van woorden weten*, een methode woordenschatvergroting voor jongeren van 12 tot 18 jaar (zie voor meer info: <www.edutekst.eu>).

LITERATUUR

- Coole, D. de, & Valk, A. (2010). *Actief met taal: Didactische werkvormen in het talenonderwijs*. Coutinho.
- Maden, F. van der. (2019). *Docentenhandleiding bij Van woorden weten*. Edutekst.
- Verhallen, M. (2009). *Meer en beter woorden leren*. PO-Raad. <https://www.onderwijsmaakjesamen.nl>

SPREEKWOORDEN EN UITDRUKKINGEN UIT- BEELDEN

Verdeel na een les over spreekwoorden en uitdrukkingen de klas in groepjes en geef elk groepje een papiertje met drie spreekwoorden en uitdrukkingen die aan de orde zijn geweest. De groepjes bereiden zich voor buiten de klas om de spreekwoorden en uitdrukkingen te gaan uitbeelden. Tijdens dit uitbeelden wordt niet gesproken. De klas raadt wat wordt uitgebeeld. Als de uitdrukking wordt geraden, krijgt het betreffende groepje een punt. De groep met de meeste punten is de winnaar van het spel.

Kader 4

SAMEN EEN TEKST RECONSTRUEREN

Een mooie activerende werkvorm om taalbewustzijn in het algemeen te stimuleren is Dictoglos (De Coole & Valk, 2010). In groepjes reconstrueren de leerlingen schriftelijk een korte tekst (met duidelijke structuur) die de docent tweemaal in spreektempo voorleest. De eerste keer mogen de leerlingen alleen luisteren, de tweede keer maken ze aantekeningen. De reconstructie hoeft niet identiek te zijn aan de originele tekst, maar moet inhoudelijk wel kloppen. Daarnaast moet de tekst grammaticaal correct zijn en mogen er geen spelfouten in zitten. Leerlingen leren tijdens deze oefening altijd veel van elkaar; wat de een nog niet weet, weet de ander al wel.

Kader 5

Maatwerk nodig voor chronisch gepeste kinderen

Hoewel sommige antipestprogramma's effectief blijken, leiden deze programma's tot nieuwe, onvoorziene problemen. Voor de kinderen die ook ná een interventie gepest blijven (zo'n 20% van de aanvankelijke slachtoffers), verslechtert de situatie juist. Zij voelen zich nog meer een buitenbeentje dan voorheen. Tessa Kaufman onderzocht chronische slachtoffers van pesten en geeft aanbevelingen om ze te helpen, omdat volgens haar die hulp juist nu urgent is.

Voor chronische pestslachtoffers kan een antipestprogramma averechts uitpakken, omdat zij lotgenoten en daarmee vaak ook potentiële vrienden verliezen. Ook is het voor hen extra vervelend als anderen het wel leuk hebben met elkaar. Dit verschijnsel wordt wel de 'fijne-schoolparadox' genoemd. Wie lopen het meeste risico om lange tijd gepest te worden? Om dat te onderzoeken gebruikte Kaufman gegevens van ruim 9.000 kinderen (7-12 jaar oud) in de eerste twee jaar na de uitvoering van het antipestprogramma KiVa. Daaruit bleek dat 15,3% van de kinderen steeds minder gepest werd (80% van de aanvankelijke slachtoffers). Daarentegen bleef 3,6% van de kinderen blijvend gepest (20% van de aanvankelijke slachtoffers). Hierbij ging het om kinderen die al meer afgewezen werden door leeftijdsgenoten, meer teruggetrokken en angstig gedrag lieten zien en een problematischere relatie met hun ouders ervoeren. Ook bleek uit haar onderzoek dat jongeren die structureel afwijken van de maatschappelijke norm, zoals lesbische, homoseksuele en biseksuele jongeren, het risico liepen steeds opnieuw gepest te worden.

Er bestaat waarschijnlijk niet één strategie om alle slachtoffers te helpen. Wat de slachtoffers echter gemeen hebben, is dat individuele eigenschappen (zoals angstig en teruggetrokken gedrag) het slachtofferschap in stand houden. Kaufman: 'Chronische slachtoffers hebben daarom maatwerk nodig. Denk aan interventies die jongeren helpen positief te denken over zichzelf en over anderen. Daarnaast is meer aandacht nodig voor de kwetsbare positie van minderheidsgroepen, zoals seksuele minderheden, maar mogelijk ook etnische minderheden of jongeren met een handicap.'

Verder roept Kaufman op meer aandacht te geven aan de rol van de gezinsomgeving in antipestprogramma's. 'Afwijzing door ouders en leeftijdsgenoten blijken elkaar in stand te houden: een vicieuze cirkel dus. Je kunt die belangrijke thuisomgeving dus niet negeren in een anti-pestprogramma.'

Tot slot kan monitoring door leerkrachten helpen om slachtoffers eerder te herkennen. Kaufman: 'Monitoring van sociale veiligheid is inmiddels verplicht, maar er is een ernstig gebrek aan handvaten voor scholen om de uitkomsten van monitoring daadwerkelijk te benutten. Ook is het belangrijk ouders actiever te betrekken. De samenleving mag geen genoegen nemen met de huidige interventies, hoe effectief ook. Want alle leerlingen hebben het recht om met plezier naar school te gaan en op een veilige en fijne manier op te groeien.' RUG

Gamificatie in het onderwijs

Leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs (po, vo en mbo) hebben voldoende oefening nodig om vaardigheid te verwerven in de vakken taal, rekenen en wiskunde. Om leerlingen te verleiden vaker te oefenen worden digitale oefenprogramma's met spelelementen (gamificatie) ingezet. Algemeen wordt aangenomen dat leukere leertaken leiden tot een hogere motivatie om deze leertaken uit te voeren met meer oefenen en een hogere leerprestatie tot gevolg. In een recent onderzoek van de Universiteit Utrecht en de Universiteit Leiden is bekeken of dit inderdaad blijkt uit wetenschappelijke literatuur en vakliteratuur.

Op basis van deze overzichtsstudie kunnen een aantal conclusies worden getrokken. Beloningssystemen en competitie worden veruit het meest toegepast in de digitale oefenprogramma's. De combinatie van deze twee elementen lijkt taakmotivatie te verhogen, maar er zijn veel studies (met en zonder deze twee spelelementen) die geen effect op motivatie laten zien. Er zijn ook indicaties voor positieve effecten van gamificatie op leerprestatie. Dit komt mogelijk vooral door het competitie-element, maar ook (combinaties met) uitdagingen, feedback en niveau worden met positieve effecten op leerprestatie geassocieerd. Verder kunnen digitale oefenprogramma's met gamificatie een direct effect op leerprestatie hebben als de spelelementen samenvallen met didactische principes waarvan bekend is dat ze leerprestatie verhogen. Ten slotte blijkt er weinig onderzoek te zijn gericht op didactische toepassingen van gamificatie bij digitale oefenprogramma's: oefenen in de les lijkt het beste te zijn, maar thuis oefenen kan ook werken, zolang er op school maar aandacht aan wordt besteed. Over de langetermijneffecten van gamificatie is er nog nauwelijks iets bekend. NRO

Illustratie: meen_na